

Private virksomheders erstatningsretlige ansvar for menneskerettighedskrænkelser hos en underleverandør

En undersøgelse af muligheden for at europæiske, herunder danske, private virksomheder gøres erstatningsansvarlige for menneskerettighedskrænkelser hos en underleverandør

Søren Rams Rasmussen*

Denne artikel undersøger problemstillingen, hvorvidt europæiske, herunder danske, private virksomheder kan blive erstatningsansvarlige for menneskerettighedskrænkelser hos en underleverandør i udlandet. Artiklen undersøger og diskuterer muligheden for et sådant ansvar og hvilke nærmere betingelser, der skal være opfyldt. Sammenfattende konkluderes det, at retsstillingen for nuværende er for usikker til at sige noget endeligt om mulighederne for sådanne søgsmål, og at der i høj grad er brug for mere klarhed på området.

1. Indledning

I takt med at globaliseringen buldrer afsted, er vi i større og større omfang også begyndt at få blik for de negative konsekvenser, som globaliseringen medfører. En af de konsekvenser er, at udflytning af produktionsvirksomhed til lande med billig arbejdskraft har resulteret i, at der visse steder i verden er mennesker, der

* Studerende, Det Juridiske Fakultet, Københavns Universitet
[jkm499@alumne.ku.dk].

under dårlige arbejdsvilkår arbejder med at producere produkter til danske og andre europæiske virksomheder. Dette rejser spørgsmålet om, i hvilket omfang disse udflyttende virksomheder (aftagervirksomheder) kan blive ansvarlige for skader, der indtræffer som følge af dårlige arbejdsvilkår hos underleverandører i tredjelande. I løbet af de seneste år har vi set et stigende antal sager, hvor virksomheder er blevet sagsøgt for deres rolle i menneskerettighedskrænkelser¹ i udlandet.² Problemstillinger relateret til at placere juridisk ansvar for hændelser forbundet med udflytning af arbejdspladser er derfor et højaktuelt emne. Der er ikke tvivl om, at danske og andre europæiske virksomheder kan blive erstatningsansvarlige, såfremt de selv begår den ansvarspådragende handling eller undladelse – dette gælder også, selvom skaden indtræffer i udlandet. Der hersker dog stor usikkerhed om, hvorvidt virksomheder kan blive erstatningsansvarlige for menneskerettighedskrænkelser hos underleverandører i udlandet.

I denne artikel vil jeg undersøge mulighederne for, at europæiske, herunder danske, virksomheder, der har underleverandører i tredjelande, kan blive holdt erstatningsansvarlige for menneskerettighedskrænkelser, der indtræffer hos disse underleverandører (det såkaldte *supply chain liability*). I den forbindelse vil jeg forsøge at belyse, hvordan og under hvilke omstændigheder

¹ Ved ”menneskerettighedskrænkelse” forstås i denne artikel en krænkelse af de hensyn, der ligger bag menneskerettighederne. Der er således ikke tale om en krænkelse af konkrete rettigheder, som de fremgår af konventioner og forfatninger. Se afsnit 1.1 om erstatningsrettens egnethed i sådanne sager.

² Se eksempelvis oversigten udarbejdet af Business Human Rights Resource Centre: <<https://www.business-humanrights.org/en/corporate-legal-accountability/case-profiles/complete-list-of-cases-profiled>>.

et sådant ansvar kan tænkes at blive statueret.³ Artiklens fokus er derfor ikke på et moderselskabs ansvar for et datterselskabs aktiviteter, men da det er relevant at inddrage enkelte domme herom for at belyse artiklens emne, vil dette dog også indgå som en del af artiklen. Artiklen omhandler europæiske aftagervirksomheder generelt, men da danske virksomheder naturligvis har særlig stor interesse for den danske læser, vil der visse steder blive gået lidt i dybden med problemstillingen set fra en dansk synsvinkel. Der gøres indledningsvist endvidere opmærksom på, at området er præget af stor usikkerhed og meget sparsom retspraksis, hvilket også vil fremgå.

Den usikkerhed, som området er forbundet med, ses også i, at det er en relativt ubehandlet problemstilling i den eksisterende danske såvel som internationale litteratur. Nogle udgivelser har valgt at fokusere på spørgsmålet om moderselskabers erstatningsansvar for datterselskabers aktiviteter.⁴ Et vigtigt bidrag er i den henseende afgivet af professor Vibe Ulfbeck, der i en artikel fra 2013 behandler problemstillingen i en dansk kontekst.⁵ Selvom artiklens fokus synes at være på moderselskabers erstatningsretlige ansvar for datterselskabers aktiviteter, rejses afslutningsvis også spørgsmålet mere generelt, hvorvidt ansvar for underleverandører er muligt, hvilket synes at være konklusionen. Artiklen

³ Artiklen fokuserer på det almindelige skyldbaserede erstatningsansvar. Muligheden for at pålægge en virksomhed et hæftelsesansvar for underleverandøren vil derfor ikke blive behandlet.

⁴ Se eksempelvis Linn Anker-Sørensen, 'Parental Liability for Externalities of Subsidiaries: Domestic and Extraterritorial Approaches', No 14-06, Nordic & European Company law LSN Research Paper Series.

⁵ Vibe Ulfbeck, 'Virksomheders privatretlige erstatningsansvar for overholdelse af menneskerettighederne', (2013), ET20130315-01, Erhvervsjuridisk Tidsskrift, 2013.315.

går dog ikke konkret i dybden med, under hvilke omstændigheder et sådant ansvar kan tænkes at blive statueret, ligesom det heller ikke berøres, hvorvidt et sådant ansvar vil være realistisk set i forhold til moderne forsyningskæder. En anden type bidrag har taget et sagsorienteret fokus ved at koncentrere sig om en konkret sag og behandlet det spørgsmål, hvorvidt de konkrete omstændigheder i sagen kan udløse et erstatningsansvar og på hvilket grundlag.⁶ Fælles for sådanne artikler er dog, at de behandler problemstillingen i relation til en enkelt sag og ikke påtager sig en mere generel behandling af retsstillingen på området. Det bedste bidrag set i forhold til denne artikels ærinde er i min optik afgivet af Vibe Ulfbeck og professor Peter Rott.⁷ Artiklen behandler netop spørgsmålet, hvorvidt virksomheder kan blive erstatningsansvarlige for deres underleverandører og konkluderer med henvisning til den engelske sag *Chandler v. Cape*, at et sådant ansvar bestemt er muligt og realistisk under hensyntagen til de forhold, der gør sig gældende i moderne forsyningskæder.⁸ På mange måder synes det at være en korrekt konklusion, men i mine øjne er der dog også visse usikkerhedsmomenter omkring dommens rækkevidde, der tillige fortjener opmærksomhed. Ærindet for denne artikel er derfor endvidere at fremdrage disse usikkerhedsmomenter og i den forbindelse gøre nogle

⁶ For to artikler, der behandler sagen *Jabir and Others v. KiK*, der er anlagt i Tyskland, se Carolijn Terwindt et al., 'Supply Chain Liability: pushing the boundaries of the common law?', (2018), Vol. 8 (3), *Journal of European Tort Law*, 261-296; Philipp Wesche og Miriam Saage-Maaß, 'Holding Companies Liable for Human Rights Abuses Related to Foreign Subsidiaries and Suppliers before German Civil Courts: Lessons from *Jabir and Others v. KiK*', (2016), Vol. 16 (2), *Human Rights Law Review* 370-385.

⁷ Vibe Ulfbeck og Peter Rott, 'Supply Chain Liability of Multinational Corporations?' (2015), Vol. 23 (3), *European Private Law Review* 415-436.

⁸ Se afsnit 2.1 for en gennemgang af sagen og dens relevans i dette øjemed.

overvejelser om, hvilken betydning de kan og bør have i sager om underleverandører.

Artiklen indledes med nogle generelle overvejelser omkring erstatningsrettens egnethed i denne type af sager og redegør derefter for de på dette område meget vigtige regler om værneting og lovvalg. Derefter vil jeg vende blikket mod dommen *Chandler v. Cape* og redegøre for, hvorfor den synes at åbne op for, at et erstatningsansvar for en underleverandørs aktiviteter er muligt. Afslutningsvist vil jeg kigge på, hvad der helt konkret skal til, før et sådant ansvar kan tænkes at blive statueret og gøre mig nogle overvejelser om, hvor langt dommen rækker og bør række i forhold til erstatningsansvar for underleverandører.

1.1 Erstatningsretten som supplement til menneskeretten
Menneskerettighedsregimet har siden De Forenede Nationers Verdenserklæring fra 1949 dannet rammerne om beskyttelsen af individets grundlæggende rettigheder. Den Europæiske Menneskerettighedskonvention (EMRK) indeholder i den forbindelse blandt andet en beskyttelse af retten til liv og et forbud mod tortur og anden nedværdigende behandling.⁹ Et naturligt udgangspunkt er derfor indledningsvist at undersøge, om menneskerettighedsregimet kan yde beskyttelse mod krænkelser fra private virksomheder. Det fremgår af EMRK, artikel 1, at konventionen forpligter de stater, der har indgået den. Dette medfører, at private virksomheder ikke kan blive pålagt ansvar efter EMRK. Udenfor EMRK er det tillige et gennemgående

⁹ Henholdsvis konventionens artikel 2 og 3.

princip, at menneskeretlige regler ikke generelt forpligter private aktører.¹⁰ Det lægges derfor til grund i denne artikel, at menneskeretten ikke forpligter private virksomheder og derfor ikke kan danne grundlag for at holde private virksomheder ansvarlige for menneskerettighedskrænkelser.

At menneskerettighedsregimet ikke yder beskyttelse, når krænkelserne begås af private virksomheder, betyder dog ikke, at beskyttelse af de bagvedliggende hensyn ikke kan opnås; det betyder såmænd bare, at grundlaget herfor må findes et andet sted. Folkeretligt har der igennem årene været mere eller mindre succesfulde forsøg på at regulere området. Det overordnede billede er, at det ikke har været muligt at opnå enighed om nogle bindende folkeretlige regler, der regulerer disse spørgsmål, og at det, det har været muligt at nå til enighed om, ikke har haft den ønskede effekt.¹¹ I den seneste tid har der imidlertid vist sig en ny mulighed for at holde private virksomheder ansvarlige. Der er ved et stigende antal sager blevet åbnet op for, at den almindelige, nationale erstatningsret kan yde den beskyttelse, som det ellers ikke har været muligt at etablere på internationalt niveau.¹² Erstatningsretten indeholder ikke den samme udfordring i sådanne sager, som menneskeretten gør, idet det er muligt at påberåbe sig erstatningsretten over for private virksomheder.

¹⁰ Jens Elo Rytter, *Individets Grundlæggende Rettigheder* (2. udgave, 1. oplag, Karnov Group 2016), 38f, om EU's Charter om Fundamentale Rettigheder. Det Afrikanske Charter om Menneskerettigheders artikel 1 og den Amerikanske Konvention om Menneskerettigheders artikel 1 nævner desuden også kun stater som pligtsubjekter.

¹¹ Ulfbeck og Rott (n 8) 416-419.

¹² Se Richard Meeran, 'Tort Litigation against Multinational Corporations for Violation of Human Rights: An overview of the Position Outside the United States' (2011), 3-2011, *City University of Hong Kong Law Review*, 1-41, der gennemgår en del erstatningsretlige sager på dette område.

Derudover overlapper beskyttelsen i erstatningsretten og menneskeretten ofte, idet det eksempelvis forekommer oplagt, at forsætlig eller uagtsom personskade, som er dækket af erstatningsretten, kan tjene som et supplement til menneskerettens beskyttelse af liv og beskyttelsen mod tortur og anden nedværdigende behandling.¹³ I det følgende vil denne artikel derfor fokusere på den supplerende beskyttelse, som den nationale erstatningsret kan tilbyde i sager angående private virksomheders menneskerettighedskrænkelser.¹⁴

Når retssager involverer sagsøgere og sagsøgte fra forskellige lande, opstår spørgsmålet om, hvor sådanne sager kan anlægges (værneting) og efter hvilke regler de skal løses (lovvalg). De følgende to afsnit vil derfor kort gennemgå reglerne herom.¹⁵

1.2 Værneting

Det første spørgsmål, der må tages stilling til, er spørgsmålet om, hvor sådanne krav har værneting. De EU-retlige værnetingsregler findes i EU's forordning nr. 44/2001 (Bruxelles 1-forordningen)¹⁶ og i EU's forordning nr. 1215/2012

¹³ Ulfbeck (n 6)

¹⁴ Denne artikel vil fokusere på det erstatningsretlige ansvar uden for kontrakt, og det lægges derfor til grund, at sagsøgerne er nogle for den sagsøgte virksomhed udenforstående tredjemænd. Det kunne eksempelvis være arbejdstagere hos en underleverandør, der ikke er at anse som arbejdstagere hos den sagsøgte virksomhed.

¹⁵ Gennemgangen vil fokusere på de relevante EU-retlige regler. Da Danmark indtager en særstilling på området for lovvalg grundet retsforbeholdet, vil gennemgangen dog også kort komme ind på de danske regler herfor.

¹⁶ Rådets forordning (EF) nr. 44/2001 af 22. december 2000 om retternes kompetence og om anerkendelse og fuldbyrdelse af retsafgørelser på det civil- og handelsretlige område.

(domsforordningen).¹⁷ For sager anlagt efter 10. januar 2015 gælder reglerne i forordning 1215/2012, hvorimod forordning 44/2001 gælder for sager anlagt før denne dato.¹⁸ I det følgende vil jeg derfor fokusere på forordning nr. 1215/2012, også kaldet domsforordningen.¹⁹ Forordningen gælder i Danmark som følge af en lovændring i maj 2013.²⁰

Hovedreglen efter domsforordningen er, at en civil retssag mod en virksomhed kan anlægges i det EU-land, hvor virksomheden har bopæl, jf. domsforordningens artikel 4, stk. 1. Forordningens artikel 63 fastslår i den forbindelse, at selskaber og andre juridiske personer har bopæl i det land, hvor de har enten deres vedtægtsmæssige hjemsted, deres hovedkontor eller deres hovedvirksomhed. Hovedreglen om at virksomheder kan sagsøges, hvor de har bopæl, gælder også, selvom sagsøger selv har bopæl uden for EU, og udgangspunktet opretholdes endvidere, selvom hændelsen er sket i et tredjeland uden for EU.²¹ En sagsøger bosat i et tredjeland, der mener at have et erstatningskrav mod en dansk virksomhed som følge af virksomhedens rolle i en

¹⁷ Europa-Parlamentets og Rådets forordning (EU) nr. 1215/2012 af 12. december 2012 om retternes kompetence og om anerkendelse og fuldbyrdelse af retsafgørelser på det civil- og handelsretlige område.

¹⁸ Se § 3, stk. 2, i lov nr. 518 af 28. maj 2013 om ændring af lov om Bruxelles 1-forordningen m.v.

¹⁹ Hovedreglen om værneting er dog den samme i begge forordninger. Se Bruxelles 1-forordningens artikel 2, stk. 1.

²⁰ Bjarke Tinten m.fl., *International Erhvervsjura* (2. udgave, 1. oplag, Hans Reitzels Forlag 2017) 29. Se lov nr. 518 af 28. maj 2013 om ændring af lov om Bruxelles 1-forordningen m.v.

²¹ Ulfbeck (n 6) der dog behandler spørgsmålet efter Bruxelles 1-forordningen. Der ses dog ikke at være ændret på dette ved vedtagelsen af domsforordningen, der i mange henseender er en omarbejdning af Bruxelles 1-forordningen.

menneskerettighedskrænkelser, vil derfor kunne sagsøge den danske virksomhed i Danmark, selvom den påståede krænkelse er foregået i et land uden for EU.

Domsforordningen indeholder dog nogle undtagelser til hovedreglen om, at virksomheden kan sagsøges i den medlemsstat, hvor den har bopæl. Af interesse her er reglen i forordningens artikel 7, nr. 2, hvorefter en sagsøger med et påstået erstatningskrav uden for kontrakt kan vælge at sagsøge en virksomhed i den stat, hvor skadetilføjelsen er foregået eller vil kunne foregå. Det er dog i den forbindelse vigtigt at være opmærksom på, at dette er frivilligt for sagsøger, og at sagsøgeren derfor har frit valg mellem at sagsøge i EU-medlemsstaten eller i landet, hvori skadetilføjelsen er foregået. I den forbindelse må det antages, at sagsøgerne vælger det forum, hvor der er de bedste muligheder for at komme igennem med erstatningskravet.²²

1.3 Lovvalg

Det andet spørgsmål, der må tages stilling til, er, hvilke regler sådanne krav skal behandles efter. De EU-retlige regler om lovvalg i sådanne sager findes i forordning nr. 864/2007 (Rom II-forordningen).²³ Efter Rom II-forordningen er hovedreglen, at sager angående krav uden for kontrakt skal løses ved anvendelse af loven i det land, hvor skaden indtraf, jf. forordningens artikel 4, stk. 1. Det er efter denne hovedregel derfor ikke afgørende, i hvilket land den skadevoldende handling fandt sted. Til denne hovedregel er dog knyttet to undtagelser, der kan have relevans i sager om krænkelse af menneskerettigheder.

²² Liesbeth Enneking, *Foreign Direct Liability and Beyond*, (2012) 146.

²³ Europa-Parlamentets og Rådets forordning (EF) nr. 864/2007 af 11. juli 2007 om lovvalgsregler for forpligtelser uden for kontrakt (Rom II-forordningen).

Efter forordningens artikel 4, stk. 3, gælder det, at sagen, såfremt ”det af alle sagens omstændigheder fremgår, at den skadevoldende handling har en åbenbart nærmere tilknytning til et andet land”, løses efter dette lands lov. Derudover fraviges reglen ved erstatningskrav om miljøskader, idet sagsøger her har frit valg mellem loven i det land, hvor skaden indtraf, og loven i det land, hvor den skadevoldende handling eller undladelse fandt sted, jf. forordningens artikel 7.

Danmark er imidlertid ikke bundet af Rom II-forordningen, da retsforbeholdet omfatter international privatret, og da der ikke er indgået en parallelaftale mellem Danmark og EU på området.²⁴ Det er derfor dansk rets almindelige principper om lovvalg i sager om erstatning uden for kontrakt, der bestemmer lovvalget i Danmark. Hovedreglen i dansk ret synes at være, at det er den individualiserende metode, der anvendes til fastlæggelsen af lovvalget.²⁵ Efter den individualiserende metode skal loven i det land, hvortil sagen har størst tilknytning, anvendes.²⁶ I den forbindelse vil det alt andet lige tale for at anvende skadestedets ret, at skaden er indtruffet i det pågældende land, hvorimod det vil trække i den modsatte retning, at virksomheden har bopæl i Danmark, hvis skaden skyldes dispositioner foretaget i virksomheden i Danmark.²⁷ Det kan også tænkes, at det vil spille en rolle i vurderingen, hvorvidt anvendelsen af skadestedets ret er i overensstemmelse med grundlæggende menneskerettigheder

²⁴ Bjarke Tinten m.fl. (n 21) 44f; Palle Bo Madsen m.fl., *Formueretlige Emner* (8. udgave, 1. oplag, Jurist og Økonomforbundets Forlag, 2016) 498f.

²⁵ Peter Arnt Nielsen, ‘Deliktstatuttet i dansk ret’ (2001), Nr. 4, *Juristen*, .134-143; Ulfbeck 2013 (n 6); anderledes dog Palle Bo Madsen m.fl. 2016, (n 25) 506-510, der argumenterer for, at *lex loci delicti* er hovedreglen.

²⁶ Peter Arnt Nielsen (n 26) 139.

²⁷ *Ibid* 139-143.

(princippet om *ordre public*).²⁸ Der er en lang række af hensyn, der efter omstændighederne kan spille en rolle i fastlæggelsen af lovvalget efter den individualiserende metode, og det er derfor usikkert, hvordan denne vurdering vil falde ud. Under alle omstændigheder kan det i hvert fald ikke afvises, at afvejningen vil føre til, at kravet har størst tilknytning til skadestedet, og at skadestedets ret dermed skal anvendes. Dette medfører kort sagt, at i en sag anlagt i Danmark vil danske domstole efter omstændighederne vil skulle anvende skadestedets ret til løsning af sagen.

2. Ansvar for menneskerettighedskrænkelser hos underleverandører

Som nævnt indledningsvist hersker der megen usikkerhed om, hvorvidt europæiske virksomheder vil kunne blive holdt erstatningsansvarlige for en menneskerettighedskrænkelse hos en underleverandør i udlandet. Der er så vidt vides ikke en eneste europæisk dom, der tager stilling til et sådant erstatningssøgsmål.²⁹ Der har derimod været sager, hvor et moderselskab er forsøgt gjort erstatningsansvarlig for et datterselskabs aktiviteter, og efter min mening åbner en af disse sager op for, at et erstatningsansvar for en underleverandørs aktiviteter også er muligt. For at kunne undersøge problemstillingen omkring underleverandører nærmere vil jeg derfor først kort gennemgå en dom angående et moderselskabs erstatningsansvar for et datterselskabs aktiviteter.

²⁸ Se for en uddybning af argumentet Ulfbeck (n 6).

²⁹ Der er dog en verserende sag i Tyskland, hvor detailvirksomheden KiK er sagsøgt for dens rolle i en brand hos en underleverandør i en fabrik i Pakistan. Se nedenfor.

2.1 Sagen *Chandler v. Cape* – En vidtrækkende præcedens?

Det er udgangspunktet i europæiske retssystemer, at der opretholdes en streng skillelinje mellem forskellige juridiske personer, når det kommer til placering af erstatningsansvar. Hæftelsesgennembrud, hvor et selskab placeret højere oppe i selskabsstrukturen hæfter for et selskab placeret længere nede i selskabsstrukturen (engelsk: *piercing the corporate veil*),³⁰ er kun sjældent anerkendt.³¹ Sagerne har derfor handlet om moderselskabets selvstændige culpaansvar for datterselskabets aktiviteter. Der er en del sager, der har behandlet denne problemstilling.³² Særligt én synes dog at være relevant, når det kommer til muligheden for at holde virksomheder ansvarlige for en underleverandørs aktiviteter. Sagen blev anlagt ved en engelsk domstol af Mr. Chandler mod Cape Plc.³³ Chandler havde arbejdet ved Cape Products, der tidligere var et datterselskab af Cape Plc, i cirka 17 måneder mellem 1959 og 1961, hvor han var blevet udsat for skadeligt asbeststøv. Chandler havde senere udviklet asbestose og påstod, at moderselskabet var ansvarlig herfor, idet det havde påtaget sig en *duty of care* over for medarbejderne hos Cape Products i forhold

³⁰ I common law bruges begrebet *piercing the corporate veil* om det, som vi i dansk ret kender som hæftelsesgennembrud, nemlig det forhold at en ellers separat juridisk enhed hæfter for en anden separat juridisk enheds handlinger eller undladelser.

³¹ Ulfbeck og Rott (n 8) 429f; Erik Werlauff, 'Medhæftende majoritetsejer', (2012), U2012B.203, Ugeskrift for Retsvæsen, der gennemgår den danske retsstilling på området.

³² Se Richard Meeran (n 13).

³³ *Chandler v. Cape Plc*, [2012], London Court of Appeal, Case No. B3/2011/1272 [2012] EWCA Civ 525. Det bemærkes indledningsvist, at både moderselskab og datterselskab er placeret i England.

til at sikre, at arbejdsvilkårene og sundhedspolitikken var i overensstemmelse med den viden, som Cape Plc havde om asbests sundhedsskadelige følger. Det centrale spørgsmål i sagen var, hvorvidt Cape Plc havde påtaget sig en relevant *duty of care* over for Chandler, og om denne var blevet brudt, således at moderselskabet havde pådraget sig et selvstændigt culpaansvar.³⁴

Dommens resultat hviler på den i *common law* anerkendte doktrin om *assumption of responsibility*, hvor det er relevant at undersøge om forholdet mellem sagsøger og sagsøgte er af en tilstrækkelig nær karakter (*proximity*), og om det er fair, retfærdigt og rimeligt at pålægge virksomheden en sådan forpligtelse.³⁵ Den engelske domstol kom frem til, at Cape Plc havde påtaget sig en sådan forpligtelse, og at virksomheden ved ikke at opfylde denne forpligtelse var erstatningsansvarlig over for Mr. Chandler. Begrundelsen for resultatet var, at Cape Plc gennem deres egen forskning på området havde opnået en særlig viden om de mulige skadelige følger af asbeststøv og alligevel undlod at rådgive datterselskabet om, hvilke sundhedsmæssige foranstaltninger der burde træffes for at imødekomme disse følger, eller selv sørge for at

³⁴ Ibid, para. 33.

³⁵ Ibid, para. 62-63. Nærmere forklaring af kriterierne: "(...) that there should exist between the party owing the duty and the party to whom it is owed a relationship characterised by the law as one of "proximity" or "neighbourhood" and that the situation should be one in which the court considers it fair, just and reasonable that the law should impose a duty of a given scope upon the one party for the benefit of the other", para. 32 med henvisning til *Caparo Industries plc v. Dickman* [1990] 2 AC 605.

foranstaltningerne blev implementeret.³⁶ Om fremtidige sager på dette område anføres det afslutningsvist:

In summary this case demonstrates that in appropriate circumstances the law may impose on a parent company responsibility for the health and safety of its subsidiary's employees. Those circumstances include a situation where, as in the present case, (1) the business of the parent and subsidiary are in a relevant respect the same; (2) the parent has, or ought to have, superior knowledge on some relevant aspect of health and safety in the particular industry; (3) the subsidiary's system of work is unsafe and the parent company knew, or ought to have known; and (4) the parent knew or ought to have foreseen that the subsidiary or its employees would rely on its using that superior knowledge for the employees' protection. For the purposes of (4) it is not necessary to show that the parent is in the practice of intervening in the health and safety policies of the subsidiary. The court will look at the relationship between the companies more widely. The court may find that element (4) is established where the evidence shows that the parent has a practice of intervening in the trading operations of the subsidiary, for example production and funding issues.³⁷

Dommen er interessant i denne sammenhæng af flere årsager. Det er vigtigt at bemærke, at problemstillingen behandles efter *common law*, og dommen vil

³⁶ Chandler v. Cape, para 78.

³⁷ Ibid, para 80.

derfor som udgangspunkt udgøre en gyldig retskilde i de lande i verden, der har *common law*.³⁸ Som gennemgået ovenfor vil danske og andre EU-landes domstole efter omstændighederne skulle anvende skadestedets ret, hvilket således kan ende ud i en anvendelse af de principper, der er fastsat i *Chandler v. Cape*. I en dansk kontekst medfører dette kort sagt, at hvis skaden er indtruffet i et land med *common law*, vil sagen *Chandler v. Cape* efter omstændighederne skulle anvendes af danske domstole til at løse en sag anlagt i Danmark. Til illustration heraf kan nævnes en hollandsk sag, hvor det var gjort gældende, at et hollandsk olieselskab var ansvarlig for et oliespild forårsaget af selskabets nigerianske datterselskab.³⁹ Den hollandske domstol fandt, at *Chandler v. Cape* udgjorde en del af nigeriansk *common law*, og at sagen derfor var relevant for afgørelsen af tvisten.⁴⁰ Dommen er endvidere interessant, fordi de kriterier, der skal være opfyldt angående særlig viden, kontrol og *reliance*, for at et erstatningsansvar kan statueres, fremstår meget brede, jf. citatet ovenfor. For det første er det ikke et krav, at virksomheden rent faktisk har en særlig viden; det er derimod tilstrækkeligt, at moderselskabet burde have haft en særlig viden inden for pågældende branche. Tilsvarende er det heller ikke et krav, at moderselskabet ved, at arbejdsvilkårene hos datterselskabet er dårlige, men at moderselskabet burde have vidst det. For det andet synes dommen at acceptere en relativt begrænset grad af kontrol over datterselskabet. Dommen fokuserer

³⁸ Ulfbeck og Rott (n 8) 433.

³⁹ *Akpan et al. mod Shell et al.*, [2013], Distriktsdomstolen i Haag, C/09/337050 / HA ZA 09-1580 [2013]. Den hollandske domstol kom frem til, at moderselskabet ikke var erstatningsansvarlig.

⁴⁰ *Ibid.*, para. 4.26-4.34.

således på moderselskabets evne til at kontrollere dele af datterselskabet frem for moderselskabets egentlige direkte kontrol. Det var således ikke moderselskabets egentlige kontrol med sundheds- og sikkerhedspolitikken, der medførte erstatningsansvar, men derimod at moderselskabet med dets særlige viden havde evnen til at udøve kontrol over datterselskabet, hvilket gav medarbejderne føje til at tro, at moderselskabet ville bruge den viden til at sikre bedre arbejdsvilkår (*reliance*).⁴¹ Dette fokus på ”potentiel kontrol” bliver af Ulfbeck og Rott set som et brud med den traditionelle tilgang til erstatningsspørgsmålet i denne type sager, hvor egentlig direkte kontrol har været det afgørende tidligere.⁴² Derudover er der tale om en overordnet vurdering af moderselskabets kontrol, hvor det eksempelvis kan være tilstrækkeligt, at moderselskabet har en praksis med at intervenere i datterselskabets produktion eller økonomiske dispositioner. Det er i mine øjne udtryk for en relativt begrænset grad af kontrol, hvis det at intervenere i et datterselskabs økonomiske dispositioner er tilstrækkeligt til at etablere den krævede kontrol over datterselskabet i erstatningssager om personskade forårsaget af asbeststøv.⁴³

Alt i alt er dommen altså udtryk for nogle ganske brede formuleringer, hvilket rejser spørgsmålet, hvorvidt den kan udstrækkes til ansvar for underleverandører?

⁴¹ Ulfbeck (n 6).

⁴² Ulfbeck og Rott (n 8) 432.

⁴³ Samme konklusion Martin Petrin, ‘Assumption of Responsibility in Corporate Groups: Chandler v. Cape Plc’ (2013), 76, *The Modern Law Review*, 603-619. Tilgængelig på: <<https://ssrn.com/abstract=2616504>>. Se artiklen for en kritisk analyse af *Chandler v. Cape*.

2.2 Ansvar for underleverandører?

Problemstillingen i denne type af sager er mere præcist, hvorvidt og i givet fald under hvilke omstændigheder danske og andre europæiske virksomheder, der køber produkter fra underleverandører i tredjelande, vil kunne ifalde erstatningsansvar for menneskerettighedskrænkelser hos disse. *Chandler v. Cape* åbner i mine øjne op for, at et sådant ansvar kan statueres, fordi de brede formuleringer som gennemgået ovenfor medfører, at kriterierne for at pålægge ansvar efter omstændighederne vil kunne være opfyldt i forholdet mellem en aftagervirksomhed og en underleverandør. Det må dog som udgangspunkt nok antages, at det er sværere at komme igennem med et erstatningsansvar over for en virksomhed, der ikke er ejer eller medejer af underleverandøren, idet den kontrol, som aftagervirksomheden kan udøve, må antages at være væsentligt begrænset i forhold til den kontrol, som et moderselskab kan udøve over et datterselskab.⁴⁴ To nylige sager kan bruges til illustration.

Das v. George Weston er en canadisk sag, hvor den store canadiske detailvirksomhed, Loblaws Inc. (Loblaws), blev sagsøgt for dens rolle i en ulykke på fabrikkerne Rana Plaza i Bangladesh.⁴⁵ Selvom sagen er canadisk, er den alligevel interessant i en europæiske sammenhæng, fordi den behandler spørgsmålet om erstatning efter bangladeshisk *common law* og dermed efter de samme regler, som et sådant søgsmål efter omstændighederne vil skulle behandles efter ved en domstol i EU, jf. ovenfor om lovvalget. Sagen angår en ulykke på tøjfabrikkerne Rana Plaza i Bangladesh i 2015, hvor mere end 1000

⁴⁴ Ulfbeck (n 6).

⁴⁵ *Das v. George Weston Limited*, [2017] Ontario Superior Court of Justice, Arati Rani Das et al. v. George Weston Limited et al., CV-15-5266228CP, [2017] ONSC 4129.

mennesker omkom, og mere end 2000 mennesker blev sårede, som en følge af, at fabriksbygningen styrtede sammen. Loblaws havde igennem længere tid anvendt en underleverandør, der havde fabrik i Rana Plaza, og havde i den periode været fabrikkens største kunde. Sagsøgerne påstod blandt andet, at Loblaws var ansvarlig, fordi de havde påtaget sig en *duty of care* over for de ansatte til at sikre ordentlige arbejdsforhold på fabrikken. Med reference til *Chandler v. Cape* og *assumption of responsibility* fandt den canadiske domstol, at Loblaws ikke havde påtaget sig en *duty of care* over for sagsøgerne, dels fordi Loblaws ikke havde den fornødne kontrol over underleverandøren, som det kunne have været tilfældet, hvis der i stedet var tale om et datterselskab, dels fordi kravet om *reliance* ikke var opfyldt, og dels fordi en konkret proportionalitetsafvejning faldt ud til fordel for Loblaws.⁴⁶

Den anden sag er i skrivende stund undervejs i det tyske retssystem.⁴⁷ Sagen angår en brand i en tøjfabrik i Pakistan, som den tyske tøjgigant KiK aftog varer fra, hvor 260 mennesker omkom som en følge af blandt andet utilstrækkelig brandsikkerhed på fabrikken. Sagsøgerne – en overlevende og tre pårørende til tre afdøde medarbejdere ved fabrikken – påstår, at KiK som fabrikkens største kunde har et ansvar for den utilstrækkelige brandsikkerhed. I den forbindelse har sagsøgerne med henvisning til *Chandler v. Cape* og *assumption of responsibility* blandt andet påstået, at KiK påtog sig en *duty of care* over for de ansatte ved underleverandøren til at sikre at brandsikkerheden

⁴⁶ Ibid, para 434-455.

⁴⁷ Sagen findes refereret på <www.business-humanrights.org>, hvor også den nyeste udvikling kan følges. Endvidere findes der informationer om sagen på <www.ecchr.eu>.

på fabrikken var i overensstemmelse med de nyeste standarder.⁴⁸ Domstolen i Dortmund (*Landgericht*) accepterede tidligere i sagens forløb, at kravet har værneting.⁴⁹ Status i sagen er i skrivende stund, at den tyske domstol har afvist sagen, fordi forældelsesfristen efter pakistansk *common law* er overskredet,⁵⁰ og at sagsøgerne har anket med henblik på at få sagen realitetsbehandlet.⁵¹

Hvordan sagen mod KiK ender kan der kun gisnes om. Som det ser ud nu, kan det slet ikke udelukkes, at sagen ikke vil blive realitetsbehandlet. Begge sager tegner dog et billede af, at aftagervirksomheder kan blive sagsøgt med henvisning til ræsonnementet i *Chandler v. Cape*, og at det centrale spørgsmål er, hvorvidt aftagervirksomheden har påtaget sig en *duty of care* over for de

⁴⁸ Ibid. Se endvidere 'Legal opinion on English Common Law Principles on Tort', der er afgivet på vegne af sagsøgerne i sagen, og som opsummerer sagsøgers argumenter i sagen, tilgængelig hos European Center for Constitutional and Human Rights, der bistår sagsøger i sagen: <https://www.ecchr.eu/en/our_work/business-and-human-rights/working-conditions-in-south-asia/pakistan-kik.html>.

⁴⁹ Se for et historisk perspektiv på sagen Carolijn Terwindt, 'Supply chain liability: The lawsuit by Karachi Claimants against retailer KiK in historic perspective' (Humboldt Law Clinic, GRUNDUNDMENSCHENRECHTBLOC, 20. oktober 2016). <<http://grundundmenschrechtsblog.de/supply-chain-liability-the-lawsuit-by-karachi-claimants-against-retailer-kik-in-historic-perspective/>>.

⁵⁰ Klager mod KiK Textilien und Non-Food GmbH, [2019], Landgericht Dortmund, Dom af 10. januar 2019, 7 O 95/15. Dommen er fremskaffet med hjælp fra den tyske menneskerettighedsorganisation European Center For Constitutional and Human Rights.

⁵¹ Se pressemeddelelse fra ECCHR: <<https://176903.seu2.cleverreach.com/m/11183014/0-c9e83767087bd1f118b3aee17b2ef8fb>>. Følg den seneste udvikling i sagen på <<https://www.business-humanrights.org/en/kik-lawsuit-re-pakistan>>.

ansatte hos underleverandøren.⁵² Dette rejser det beslægtede spørgsmål, hvad der helt konkret vil skulle til, for at en virksomhed påtager sig en sådan forpligtelse?

2.3 Ansvar for underleverandører – hvad skal der til?

Som allerede nævnt må det som udgangspunkt være sværere at komme igennem med et erstatningssøgsmål, når den sagsøgte virksomhed blot har handlet med underleverandøren, men ikke ejer hele eller dele af denne, som det er tilfældet ved datterselskaber. Hvis man følger ræsonnementet i *Chandler v. Cape* er der situationer, hvor man kan forestille sig, at aftagervirksomheden påtager sig en *duty of care*. Det oplagte eksempel vil være en situation, hvor en aftagervirksomhed dikterer de arbejdsvilkår eller lignende hos underleverandøren, der ender med at forårsage personskade på nogle af underleverandørens ansatte. Ved at diktere de arbejdsvilkår, der forårsager personskaden, vil der kunne argumenteres for, at aftagervirksomheden samtidig påtager sig en *duty of care* over for de ansatte hos underleverandøren. I den forbindelse kunne det gøres gældende, at aftagervirksomheden havde den fornødne kontrol til at diktere nogle forhold hos underleverandøren, og at medarbejderne derfor havde føje til at tro, at aftagervirksomheden sørgede for, at disse forhold var sikre (*reliance*). Man kunne også forestille sig, at aftagervirksomheden ikke direkte dikterer forholdene hos underleverandøren, men i stedet stiller så høje mængde- eller prismæssige krav til produktionen, at underleverandøren reelt kun kan leve op til disse krav ved at slække på basale sikkerhedsvilkår og lignende. Hvis aftagervirksomheden er vidende om dette, vil

⁵² Den konklusion er naturligvis afhængig af, at den pågældende hændelse sker i et land med common law, jf. ovenfor om lovvalget.

der ud fra samme ræsonnement også kunne argumenteres for, at den påtog sig en *duty of care* over for de ansatte.⁵³ Dette vil nok særligt være tilfældet, hvis det ikke at leve op til kravene kan betyde, at underleverandøren mister virksomheden som kunde. Selvom sådanne forhold vil gøre sig gældende i nogle forsyningskæder, må det nok antages, at langt fra alle aftagervirksomheder udøver en sådan grad af kontrol over underleverandører. Kunne man eksempelvis forestille sig, at aftagervirksomheden ikke vidste, at mængde- eller prismæssige krav medførte en nedprioritering af sikkerhedsregler og lignende, men at den burde have vidst det? Ud fra de brede formuleringer om kontrol og *reliance* i *Chandler v. Cape* synes det umiddelbart at være tilstrækkeligt, at aftagervirksomheden burde have kendt til relevante forhold, men det skal blive spændende at se, hvordan dette ”burde have vidst”-kriterie nærmere anvendes i sager om underleverandører. I en sådan vurdering bør det på den ene side indgå, at det er ønskværdigt, at aftagervirksomheder ikke kan vende det blinde øje til stærke indikationer på dårlige arbejdsforhold hos underleverandører i tredjelande, men på den anden side bør det også sikres, at grænsen for ”burde viden” ikke sættes så lavt, at det reelt bliver umuligt for aftagervirksomheder at indgå et samarbejde med en underleverandør uden at ifalde ansvar for forhold hos denne.

Overstående overvejelser er udtryk for en fortolkning af *Chandler v. Cape*, hvor fokus særligt lægges på, at aftagervirksomheden er i en position til at kontrollere forhold hos underleverandøren ud fra ræsonnementet i dommen. Der er imidlertid også nogle usikkerhedsmomenter, der alt efter den enkeltes

⁵³ Ulfbeck og Rott (n 8), 434f.

fortolkning af dommen vil kunne tale i retning af, at den har en begrænset rækkevidde i forhold til underleverandører. For det første handler *Chandler v. Cape* specifikt om et indenlandsk datterselskab, og der ses endnu ikke at være en dom, der pålægger et moderselskab ansvar for et udenlandsk datterselskab. Et åbent spørgsmål er derfor, hvor meget vægt det bør tillægges, at *Chandler v. Cape* på trods af brede formuleringer specifikt nævner datterselskaber, og at der tillige er tale om et indenlandsk datterselskab. I *Das v. George Weston* tillagde den canadiske domstol det stor betydning, at *Chandler v. Cape* netop handler om et indenlandsk datterselskab og ikke en udenlandsk underleverandør.⁵⁴ En sådan fortolkning synes at være udtryk for unødvendig formalisme, idet det afgørende bør være, hvorvidt kriterierne for at pålægge ansvar er opfyldt, herunder om aftagervirksomheden har den fornødne viden og kontrol. Hvis de kriterier er opfyldt, bør det i mine øjne ikke tillægges særskilt betydning, at de to virksomheder er placeret i forskellige lande. Noget andet er, at det kan indgå i vurderingen af de enkelte kriterier, at underleverandøren er placeret i udlandet, idet det eksempelvis med rimelighed kan antages, at viden om forhold hos en underleverandør, der ligger geografisk tæt på aftagervirksomheden, er større, end hvis underleverandøren ligger i udlandet. Disse overvejelser ændrer dog ikke på, at der i *Chandler v. Cape* ikke tages stilling til det, og at det derfor indtil videre er usikkert, hvilken betydning dette forhold har. For det andet er det naturligvis også helt åbent, hvordan de meget brede formuleringer angående elementerne om kontrol, særlig viden og *reliance* vil blive fortolket i fremtidige sager. I *Das v. George Weston* tillagdes det eksempelvis meget stor vægt, at der ikke var nogen direkte kontrol over underleverandøren, og at generelle hensyn såsom

⁵⁴ *Das v. George Weston* (n 46), para. 433-435.

rimelighed og konsekvensbetragtninger angående virksomheders fremtidige handel med underleverandører i tredjelande talte imod at pålægge erstatningsansvar.⁵⁵ Det skal i den forbindelse blive interessant at se, om danske og andre europæiske domstole kan følge *Chandler v. Cape* og lægge vægt på virksomhedens potentielle kontrol over underleverandøren frem for dens egentlige direkte kontrol. Hvis der lægges vægt på den potentielle kontrol, vil det åbne op for, at flere aftagervirksomheder vil have den fornødne kontrol over underleverandører i tredjelande, og dermed for at flere kan blive idømt et erstatningsansvar. Dette vil ud fra et sagsøgersynspunkt være en ønskelig udvikling, idet flere ofre vil have mulighed for at få erstatning. På den anden side kan det at lægge vægt på det mere diffuse kriterie om potentiel kontrol medfører, at aftagervirksomhederne vil få meget svært ved at gennemskue deres forpligtelser, og en sådan usikkerhed om retsstillingen er ikke alene betænkelig ud fra et retssikkerhedsmæssigt perspektiv, men kan potentielt også afholde europæiske virksomheder fra at gøre forretninger i tredjelande, hvilket naturligvis ikke er ønskeligt.⁵⁶ Et andet aspekt er, hvordan elementet om *reliance* vil blive anvendt. Vil danske og andre europæiske domstole kunne følge *Chandler v. Cape* og tage et mere overordnet blik på forholdet mellem sagsøger og sagsøgte, eller vil det kræve nogle helt specifikke forhold? Vil det eksempelvis være nok til at etablere kravet om *reliance*, at aftagervirksomheden intervenserer i underleverandørens fastlæggelse af produktionen og i de forhold, der

⁵⁵ Ibid, para. 435-457.

⁵⁶ Af den grund har KiK, som er sagsøgt i én af sagerne gennemgået ovenfor, også udtrykt ønske om at få nogle klarere regler på området. Se <<https://apparelinsider.com/german-court-dismisses-ali-enterprises-claim/>>.

produceres under? Hvis man følger ræsonnementet fra *Chandler v. Cape*, synes det umiddelbart at være tilstrækkeligt, men den canadiske domstol så anderledes på det i *Das v. George Weston*, hvor den canadiske virksomheds eksterne monitorering af arbejds- og produktionsforhold ikke var nok til at etablere *reliance*. I min optik virker det ikke urimeligt at pålægge en aftagervirksomhed ansvar, hvis den via monitorering af arbejds- og produktionsforhold har været klar over, at arbejdsforholdene hos en underleverandør er dårlige, og der så sker en ulykke som følge af de forhold, forudsat at aftagervirksomheden faktisk har haft mulighed for at gøre noget ved det. På den andern side kunne det dog anføres, at monitoreringen af forholdene hos udenlandske underleverandører kan være udført af eksterne monitoreringsvirksomheder, som derefter rapporterer til aftagervirksomheden, hvilket også var tilfældet i *Das v. George Weston*. Det vil derfor være en konkret vurdering i hver enkelt sag, hvornår aftagervirksomhedens rolle har været af en sådan karakter, at erstatningsansvar kan pålægges, og det lader sig næppe gøre at opsætte nogle generelle retningslinjer for den vurdering på nuværende tidspunkt. Man kan også forestille sig, at *Corporate Social Responsibility* (CSR) kan spille en rolle. Vil det være tilstrækkeligt til at etablere ansvar i en sag om manglende overholdelse af arbejdstagerrettigheder, at aftagervirksomheden har en CSR-politik, der specifikt nævner beskyttelsen af arbejdstagerrettigheder i dens forsyningskæde? Det kan i hvert fald ikke udelukkes, at det kan spille en rolle i vurderingen, men om det alene er tilstrækkeligt, er nok tvivlsomt henset til CSR-forpligtelsers ofte vage karakter. Hvis det er tilfældet, at CSR-forpligtelser kan spille en rolle i sådanne sager, vil det åbne op for, at flere europæiske virksomheder kan blive erstatningsansvarlige, men det kan også tænkes at medføre, at virksomheder afholder sig fra at påtage sig konkrete CSR-forpligtelser, fordi de kan blive holdt

erstatningsansvarlige for ikke at overholde dem, hvilket naturligvis ikke er en ønskværdig udvikling.

3. Sammenfatning

Udflytningen af arbejdspladser til lande med billig arbejdskraft har medført en ny type af sager, hvor aftagervirksomheder kan blive sagsøgt for deres rolle i menneskerettighedskrænkelser hos underleverandører i tredjelande. I denne artikel har jeg behandlet spørgsmålet om, hvorvidt danske og andre europæiske virksomheder kan blive erstatningsansvarlige for menneskerettighedskrænkelser hos en underleverandør. Spørgsmålet er blevet yderligere aktualiseret af en tysk sag mod tøjgiganten KiK, der er sagsøgt for dens rolle i en brand i en underleverandørs fabrik i Pakistan. Reglerne om værneting og lovvalg fastslår, at danske og andre europæiske virksomheder kan sagsøges i deres hjemland, og at den nationale domstol i en sådan sag efter omstændighederne vil skulle anvende skadestedets ret. Tidligere var der ikke meget, der pegede på, at et erstatningsansvar for en underleverandørs aktiviteter lå lige for. Dette er der imidlertid delvist ændret på med den engelske dom i sagen *Chandler v. Cape*, der omhandler et moderselskabs ansvar for et indenlandsk datterselskabs aktiviteter. Ved at lægge vægt på nogle meget bredt formulerede kriterier angående blandt andet moderselskabets kontrol og særlige viden om centrale forhold hos datterselskabet kom den engelske domstol frem til, at Cape Plc havde påtaget sig en forpligtelse over for Mr. Chandler, som virksomheden ikke havde opfyldt. Dommen kan tænkes at få stor betydning på netop dette område, idet den som en del af *common law* indgår i retssystemerne i mange af de lande i Asien og Afrika, hvor store europæiske virksomheder har underleverandører. De meget bredt formulerede kriterier om kontrol, særlig viden og *reliance*, der

opstilles i *Chandler v. Cape*, åbner i min optik op for, at virksomheder efter omstændighederne også kan ifalde erstatningsansvar for underleverandører. Der er dog stadig meget usikkerhed om, hvad der helt konkret vil skulle til, førend et sådant ansvar kan statuere, hvilket primært skyldes, at praksis på området er meget begrænset, og at de meget brede rammer, der er udstukket i *Chandler v. Cape*, derfor i høj grad mangler at blive uddybet og yderligere kvalificeret i forhold til sager om ansvar for underleverandører. På nuværende tidspunkt er konklusionen derfor, at vi reelt ikke ved, hvorvidt, og i givet fald under hvilke omstændigheder, *Chandler v. Cape* kan danne grundlag for et erstatningsansvar for menneskerettighedskrænkelser hos en underleverandør. Det er selvfølgelig ønskeligt, at ofre for arbejdsulykker på fabrikker rundt omkring i verden har et effektivt retligt remedie til at opnå en eller anden form for økonomisk kompensation, ligesom det er ønskeligt at danske og andre europæiske aftagervirksomheder kan træffe deres beslutninger om at indgå samarbejde med en udenlandsk underleverandør på et oplyst retligt grundlag. En usikker retsstilling er henset hertil naturligvis ikke tilfredsstillende. Den bedste løsning ville derfor være, at man på internationalt plan blev enig om nogle regler, der regulerer problemstillingen, men som gennemgået har der ikke internationalt været udbredt succes i forsøgene herpå. I mangel på klare internationale regler må vi vente og se, hvordan fremtidige sager kan bidrage til en nærmere fastlæggelse af grænserne for en aftagervirksomheds erstatningsansvar i sager, hvor der sker ulykker hos underleverandører i tredjelande.